

ΤΟ ΛΕΥ·Ι·ΤΙΚΟΝ

ΥΠΟ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Π. ΧΑΣΤΟΥΠΗ

Καθηγητοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν

Ὑπομνήματα. A. A. Bonar, A Commentary on the Book of Leviticus, London 1846, 1861⁴. — H. L. Strack, SZ 1894. — A. Dillmann/V. Ryssel, KeH. 1897³. — F. de Hummelauer, CSS 1897. — A. Bertholet, KHC 1901. — B. Baentsch, HK 1903. — D. Hoffmann, Das Buch Leviticus, Berlin 1905/6 (τόμοι 2). — A. R. S. Kennedy, NCB 1910. — A. T. Chapman/A.W. Streane, CambrB 1914 (rev. ed.). — H. Gressmann, SAT 1922. — H. Holzinger, HSAT 1922⁴. — M. Haller, SAT 1925². — B. Ubach, MontsB 1927. — C. R. North, ABC 1929. — J. H. Hertz, Pentateuch and Haftorahs: Leviticus, Oxford 1931. — F. L. Ceuppen, Het Boek Leviticus, 1934. — P. Heinisch, HS 1935. — W. J. de Wilde, TU 1937. — A. Noordt zij, KV 1940, 1955². — A. Clamer, Clamer-B 1946. — E. Kalt, HBK 1947. — S. M. Lehman, SoncB (1947) 1950². — W. H. Gispen, COT 1950. — H. Cazelles, JérusB 1951, 1958². — H. Schneider, Echter-B 1952. — N. Micklem, IB 1953. — P. P. Saydon, CC 1953. — M. Noth, ATD 1962 (1973³). καὶ ἐν ἀγγλ. μεταφράσει ὑπὸ J. E. Anderson, OTL 1968. — N. H. Snaithe, PCB 1962. — J. G. Vink, BOT 1962. — J. L. Mays, LBC 1963. — K. Elliger, HAT 1966. — N. H. Snaithe, CB 1967.

Ἄλλα βοηθήματα. J. Wellhausen, Die Composition des Hexateuchs, 1876/7 (Berlin 1963⁴). — M.-J. Lagrange, Études sur les Religions Sémitiques, Paris 1903². — B. D. Eerdmans, Alttestamentliche Studien IV: Das Buch Jeviticus, 1912. — W. Robertson Smith, The Religion of the Semites, ed. by S. A. Cook, London 1927³. — H. Wenschkewitz, Die Spiritualisierung der Kulturbegriffe Tempel, Priester und Opfer im Neuen Testament, Angelos, Beih. 4, 1932. — A. Alt, Die Ursprünge des israelitischen Rechts, 1934 (=Kl. Schr. I, 1953, σ. 278-332). — G. von Rad, Die Priesterschrift im Hexateuch, (BWANT IV 13) 1934. — J. Begrich, Die Priestertliche Tora, BZAW 66 (1936), σ. 63-88. — E. Dhorme, L' Evolution

religieuse d' Israël, Bruxelles 1937. — N. H. Snaith, Worship, ἐν Record and Revelation, 1938, σ. 250-274. — M. Noth, Die Gesetze im Pentateuch: Ihre Voraussetzungen und ihr Sinn, Halle 1940 (Ges. Stud. zum AT, 1960², σ. 9-141. — Τοῦ αὐτοῦ, Überlieferungsgeschichte des Pentateuch, Stuttgart 1948, 1966³. — J. van der Ploeg, Studies in Hebrew Law, CBQ 12 (1950), σ. 248-259, 416-427, 13 (1951), σ. 28-43, 164-171, 296-307. — K. Elliger, Sinn und Ursprung der priesterlichen Geschichtserzählung, ZThK 49 (1952), σ. 121 ἐξ. — (=Kl. Schr. zum AT, ThB 32, 1966, σ. 174 ἐξ.). — S. Mowinckel, Religion und Kultus, Göttingen 1953². — H. Cazelles, A propos du Pentateuque, Bibl 35 (1954), σ. 279-298. — R. Rendtorff, Die Gesetze in der Priesterschrift, (FRLANT 62) Göttingen 1954, 1963². — R. Gyllenberg, Kultus und Offenbarung, ἐν Mowinckel-Festschrift, 1955, σ. 72-84. — H. Schmid, Jahwe und die Kulttraditionen von Jerusalem, ZAW 67 (1955), σ. 168-197. — P. Grelot, La dernière étape de la redaction sacerdotale, VT 6 (1956), σ. 174-189. — R. Rendtorff, Der Kultus im alten Israel, Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie, 1956, σ. 1-21. — Τοῦ αὐτοῦ, Priesterliche Kulttheologie und prophetische Kultpolemik, ThLZ 81 (1956), σ. 339 ἐξ. — R. Hentschke, Die Stellung der voralexandrischen Schriftpropheten zum Kultus, (BZAW 75) Berlin 1957. — K. Koch, Die Eigenart der priesterschriftlichen Sinaigesetzgebung, ZThK 55 (1958), σ. 36 ἐξ. — R. Rendtorff, Kult, Mythos und Geschichte im alten Israel, ἐν Sammlung und Sendung, Festgabe für H. Rendtorff, Berlin 1958, σ. 121 ἐξ. — R. de Vaux, Les Institutions de l'Ancien Testament, Paris 1958/60 (τόμοι 2)· καὶ ἐν ἀγγλ. μεταφράσει: Ancient Israel, Its Life and Institutions, London 1961. — K. Koch, Die Priesterschrift von Exodus 25 bis Leviticus 16, (FRLANT NF 53) Göttingen 1959. — G. Fohrer, λ. Leviticus, ἐν RGG³ IV (1960) σ. 339-340. — M. Haran, The Uses of Incense in the ancient Israelite ritual, VT 10 (1960), σ. 113-129. — G. Widengren, Aspetti simbolici dei templi e luoghi di culto del Vicino Oriente Antico, Numen 7 (1960) σ. 1-25. — G. Henton Davies, λ. Leviticus, ἐν IDB 3 (1962), σ. 117-122. — M. Haran, Shiloh and Jerusalem: The Origin of the Priestly Tradition in the Pentateuch, JBL 81 (1962), σ. 14-24. — H.-J. Kraus, Gottesdienst in Israel. Grundriss einer alttestamentlichen Kultgeschichte, München 1962². — K.-H. Bernhardt, λ. Leviticus, ἐν BHH II (1964), σ. 1080. — H.-J. Hermisson, Sprache und Ritus im altisraelitischen Kult: Zur «Spiritualisierung» der Kultbegriffe im Alten Testament, (WMANT 19) Neukirchen 1965. — (E. Sellin/G. Fohrer, Einleitung in

das Alte Testament, 1969¹¹ (1977), σ. 112 ἐξ. — Τοῦ αὐτοῦ, Geschichte der israelitischen Religion, Berlin 1969, σ. 192-212: Der Kultus. — J. G. V i n k, The Date of the Priestly Code in the Old Testament, (OTS 15) 1969, σ. 1-144 (μετ' ἐκτενοῦς βιβλιογραφίας). — S. E. McEve-
nue, The Narrative Style of the Priestly Writer, (AnBibl 50) Rome 1971. — C. W e s t e r m a n n, Die Herrlichkeit Gottes in der Priesterschrift, ἐν W. E i c h r o d t - Festschrift, 1971, σ. 227-249 (=ThB 55, 1974, σ. 115-137. — W. B r u e g g e m a n n, The Kerygma of the Priestly Writers, ZAW 84 (1972), σ. 397-417. — J. M i l g r o m, λ. Le-
viticus, Book of, ἐν EJ τόμ. 11 (1972), σ. 138-147. — F. M. C r o s s, The Priestly Work, ἐν Canaanite Myth and Hebrew Epic, Cambridge/Mass. 1973, σ. 293 ἐξ. — A. H u r v i t z, The Evidence of Language in Dating the Priestly Code, RB 81 (1974), σ. 24-56. — O. E i s s f e l d t, Ein-
leitung in das Alte Testament, 1976⁴, σ. 205 ἐξ. — O. K a i s e r, Einleitung in das Alte Testament, 1978⁴, σ. 41 ἐξ. — R. S m e n d, Die Entstehung des Alten Testaments 1978, σ. 33 ἐξ. — J. S c h a r b e r t, Sachbuch zum Alten Testament, 1981, σ. 87,347,379,408-410 κ.ά.

α'. Ὀνομασία

Τὸ βιβλίον τοῦτο καλεῖται ἐν μὲν τῇ ἐβραϊκῇ βίβλῳ Β α - γ ι κ ρ ᾶ' (=καὶ ἐκάλεσε) ἀπὸ τῆς ἀρκτικῆς του φράσεως, ἐν δὲ τῇ μεταφράσει τῶν Ο' Λ ε υ ῖ τ ι κ ὸ ν (ἐνν. βιβλίον). Τὸ ὄνομα τοῦτο δὲν ἔρχεται εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς τοὺς ὡς λευῖτας χαρακτηριζομένους καὶ μόνον ἐν τινι προσθήκῃ (25,32 ἐξ.) μνημονευομένους ὁμίλους τοῦ διὰ τὴν λατρείαν ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ, ἀλλὰ πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου, ὅπερ συνίσταται ἐκ λευϊτικῶν (τ.ἐ. τελετουργικῶν) διατάξεων, ἀφορωσῶν εἰς τὰ κύρια καθήκοντα τοῦ ἱερατείου, οἷα ἡ τέλεσις τῆς λατρείας καὶ ὁ ἔλεγχος τῆς ὑπὸ τῶν ἱσραηλιτῶν τηρήσεως τῆς πρὸς ταύτην συνδεομένης καθαρότητος. Ἐκ τῆς μεταφράσεως τῶν Ο' κατὰγεται ἡ ἐν τῇ Βουλγάτᾳ, καὶ μέσῳ ταύτης ἐν ταῖς νεωτέραις μεταφρά-
σεσιν, ὀνομασία (L i b e r) L e v i t i c u s. Εἶναι δὲ τὸ Λευϊτικὸν κατὰ
σειρὰν τὸ τρίτον βιβλίον τῆς Π. Διαθήκης καὶ ἐν ταύτῃ τὸ τρίτον τμήμα τοῦ
πενταμεροῦς βιβλίου τοῦ Νόμου, οὗτινος ὁ συνήθης τίτλος εἶναι Πεντάτευχος.

β'. Περιεχόμενον

Τὸ ἐξ 27 κεφαλαίων συγκείμενον Λευϊτικὸν ἔρχεται εἰς σχέσιν πρὸς
τὸν πρῶτον μῆνα τοῦ ἀπὸ τῆς ἐξόδου δευτέρου ἔτους (πρβ. Ἐξ. 40,1,17 πρὸς
Ἀριθμ. 1,1). Προϋποθέτει δὲ τὸ εἰς τὴν κατασκευὴν τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυ-
ρίου λήγον βιβλίον τῆς Ἐξόδου καὶ κατὰ λογικὴν ἀκολουθίαν τῆς ἱστορίας τῆς
ἐν Σινᾷ ἀποκαλύψεως ἐκθέτει τὴν στενῶς πρὸς τὸ ἁγιαστήριον συνδεομένην

τελετουργικὴν νομοθεσίαν, ἥς βασικὰ κίνητρα, ἀπαραίτητα εἰς τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίαν, εἶναι ἡ συστηματικὴ λατρεία καὶ ἡ ἀγιότης τοῦ βίου. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὰ λοιπὰ βιβλία τῆς Πεντατεύχου τὸ Λευϊτικὸν, ἐξαιρέσει νομοθετικῶν τινῶν ἀφηγήσεων, οἷαι ἡ περὶ τῆς ἀαρωνιτικῆς ἱερωσύνης (κεφ. 8—9), ἡ περὶ θείας τιμωρίας τοῦ Ναδάβ καὶ τοῦ Ἀβιούδ (10,1-7), ἡ περὶ τελετουργικῆς παρατυπίας τοῦ Ἑλεάζαρ καὶ τοῦ Ἰθάμαρ (10,12-16) καὶ ἡ περὶ λιθοβολισμοῦ βλασφήμου τινὸς (24,10-14,23), δὲν περιέχει ἐξιστόρησιν γεγονότων ἢ ἀφηγηματικὰς παραδόσεις ἀλλὰ διαφόρους συλλογὰς τελετουργικῶν διατάξεων. Δύναται δὲ κατὰ περιεχόμενον νὰ διαιρεθῇ ὡς κάτωθι.

α'. Διατάξεις περὶ θυσιῶν (1,1—7,38).¹

α) Διατάξεις περὶ θυσιῶν, ἀπευθυνόμεναι διὰ τοῦ Μωϋσέως πρὸς τὸν λαὸν (1,1—6,7).

1. Ὁλοκαύτωμα, 1,1-17.²
2. Προσφορά ἐξ ἀλφίτων, 2,1-6.³
3. Θυσία εἰρηνικῇ, 3,1-17.
4. Θυσία περὶ ἁμαρτίας, 4,1—5,13.⁴

1. A. Merx, Kritische Untersuchung über die Opfergesetze Lev. I-VII, ZWTh 6 (1863), σ. 41-84, 164-181. — R. Dussaud, Les Origines cananéennes du sacrifice israélite, Paris 1921. — G. B. Gray, Sacrifice in the Old Testament, Oxford 1925. — A. Wendel, Das Opfer in der altisraelitischen Religion, Leipzig 1927. — A. Bertholet, Zum Verständnis des alttestamentlichen Opfergedankes, JBL 49 (1930), σ. 218-233. — A. Lods, Israelitische Opfervorstellungen und -bräuche, ThR NF 3 (1931), σ. 347-366. — C. R. North, Sacrifice in the Old Testament, ET 47 (1935/36), σ. 250-254. — W. O. E. Oesterley, Sacrifices in Ancient Israel, 1937. — A. Bertholet, Der Sinn des kultischen Opfers, Abhdl. d. Preuss. Akad. d. Wiss., Jg. 1942, Phil.-hist. Kl. Nr. 2, Berlin 1942. — H. H. Rowley, The Meaning of Sacrifice in the Old Testament, BJRL 33 (1950/51), σ. 74-110 (=From Moses to Qumran, 1963, σ. 67-107. — R. Rendtorff, Studien zur Geschichte des Opfers im alten Israel, Göttingen 1953 (Habilitationsschrift). — N. H. Snaith, Sacrifices in the Old Testament, VT 7 (1957), σ. 308-317. — H. Ringgren, Sacrifice in the Bible, 1962. — R. de Vaux, Les Sacrifices dans l'Ancien Testament, 1964 καὶ ἐν ἀγγλ. μεταφράσει: Studies in Old Testament Sacrifice, Cardiff 1964. — L. Rost, λ. Opfer, ἐν BHH II (1964), σ. 1345-1350.

2. W. B. Stevenson, Hebrew Olah and Zebach Sacrifices, ἐν Bertholet-Festschrift, Tübingen 1950, σ. 488-498. — N. M. Löss, La partecipazione dei laici al rito dell' olocausto sec. Lv 1,3-13, Salesianum 23 (1961), σ. 353-362.

3. J. Efros, Brief Notes: Lev. 2,1-11, JAOS 45 (1925), σ. 152.

4. A. Médebielle, L'Expiation dans l'Ancien et le Nouveau Testament, Rome 1923. — S. Daiches, The Meaning of **הקריב** in Lev. 5,8, ExpT 39 (1927/8), σ. 426 ἐξ. — D. Schötz, Schuld- und Sündopfer im AT, Breslauer Stud. z. hist. Theol. XVIII, 1930. — L. Moraldi, Espazione sacrificiale e riti espiatori

5. Θυσία περὶ πλημμελείας, 5,14-26.

β) Διατάξεις περὶ θυσιῶν, ἀπευθυνόμεναι διὰ τοῦ Μωϋσέως πρὸς τοὺς ἱερεῖς (6,1—7,38).

1. Ὁλοκαύτωμα, 6,1-6.

2. Προσφορὰ ἐξ ἀλφίτων, 6,7-16.

3. Θυσία περὶ ἁμαρτίας, 6,17-23.

4. Θυσία περὶ πλημμελείας, 7,1-10.

5. Θυσία εἰρηνικὴ (μετὰ τινος παρεκβάσεως ἀφορώσης εἰς ἀπαγόρευσιν βρώσεως ἀκαθάρτου κρέατος: στ. 19-21 καὶ στέατος ἢ αἵματος: στ. 22-27), 7,11-34.

γ) Περὶ λήψης τοῦ περὶ θυσιῶν νόμου (7,35-38).

β'. Θέσπισις τοῦ ἀαρωνιτικοῦ ἱερατείου (8,1—10,20).⁵

1. Καθοσίωσις τοῦ Ἀαρὼν καὶ τῶν υἱῶν του, 8,1-36.⁶

2. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀαρὼν ἐναρκτήριος προσφορὰ θυσιῶν, 9,1-24.

3. Θεία τιμωρία τοῦ Ναδάβ καὶ τοῦ Ἀβιούδ, υἱῶν τοῦ Ἀαρὼν, ἐπὶ παρανόμῳ προσφορᾷ θυσίας, 10,1-7.⁷

4. Ἡ εἰς τοὺς ἱερεῖς ἀπαγόρευσις πόσεως οἴνου, 10,8-11.

5. Αἱ διὰ τοὺς ἱερεῖς προοριζόμεναι μερίδες, 10,12-15.

6. Τελετουργικὴ παρατυπία τοῦ Ἐλεάζαρ καὶ τοῦ Ἰθάμαρ, υἱῶν τοῦ Ἀαρὼν, 10,16-20.

γ'. Διατάξεις περὶ τελετουργικῆς καθαρότητος καὶ ἀκαθαρσίας (11,1—15,33).⁸

nell' ambiente biblico et nell' AT, (AnBibl 5) 1956. — N. H. Snaithe, The Sin-offering and the Guilt-offering, VT 15 (1965), σ. 73-80.

5. W. Graf Baudissin, Die Geschichte des alttestamentlichen Priestertums, 1889. — L. Gautier, Prêtre ou sacrificateur?, 1927. — E. Dhorme, Prêtres, devins et mages dans l' ancienne religion des Hébreux, RHR 108 (1933), σ. 111-143. — F. M. Th. Böhl, Priester und Prophet, NThS 22 (1939), σ. 298-313. — O. Plöger, Priester und Prophet, ZAW 63 (1951), σ. 157-192. — A. H. J. Gunneweg, Leviten und Priester, 1965. — B. Reicke / K. Koch, λ. Priester, ἐν BHH III (1966), σ. 1486-1490.

6. S. Landersdorfer, Das Problem der Priestersalbung im Gesetze, ThQ 107 (1926), σ. 185-197.

7. J. Morgenstern, On Leviticus 10,3, ἐν Oriental Studies, P. Haupt-Festschrift, 1926, σ. 97-102. — R. Gradwohl, Das «fremde Feuer» von Nadab und Abihu, ZAW 75 (1963), σ. 288-296.

8. J. Döllner, Die Reinheits- und Speisegesetze des AT, (Alttest. Abhandl. VII 2/3) 1917. — W. H. Gispén, The Distinction between Clean and Unclean, OTS V, 1948, σ. 190-196.

4. Καθαρὰ καὶ ἀκάθαρτα ζῷα, 11,1-47.⁹
2. Καθαρισμὸς λεχοῦς, 12,1-8.¹⁰
3. Διάγνωσις λέπρας, 13,1-59.¹¹
4. Καθαρισμὸς θεραπευθέντος λεπροῦ, 14,1-57.¹²
5. Ρεῦσις ἀνδρὸς καὶ ἔμμηνα γυναικὸς 15,1-33.¹³

δ'. Διατάξεις περὶ τῆς ἡμέρας τοῦ ἐξιλασμοῦ (16,1-34).¹⁴

1. Εἰσαγωγή, 16,1-2.
2. Ἡ εἰς τὸ ἅγιον τῶν ἁγίων εἴσοδος τοῦ Ἀαρών, 16,3-10.

9. W. O. E. Oesterley, Why was the hare considered «Unclean» amongst Israel?, Churchm. 18 (1906), σ. 146-153. — A. Schulz Der Hase als Wiederkäuer, BZ 9,1 (1911), σ. 12-17. — H. P. Smith, Animal Sources of Pollution, JBL 30 (1911), σ. 55-60. — E. Fink, Essai d'application d'un passage du Lévitique (11, 20.23), REJ 63 (1912), σ. 121-123. — K. Wigan d, Die altisraelitische Vorstellung von unreinen Tieren, ARW 17 (1914), σ. 413-436. — R. K. Yerkes, The unclean animals of Lev. 11 and Deut. 14, JQR N.S. 14 (1923/4), σ. 1-29. — D. I. Macht, An Experimental Appreciation of Lev 11 and Dt 14, Bulletin of the History of Medicine 27 (1953), σ. 444-450.

10. D. I. Macht, A Scientific Appreciation of Leviticus 12,1-5, JBL 52 (1933), σ. 253-260. — G. Rinaldi, Note ebraiche: Lev 12 (טהר; טהרה), Aegyptus 34 (1954), σ. 50-55.

11. E. L. McEwen, The Leprosy of the Bible in its Medical Aspect, BW 38 (1911), σ. 194-203. — Τοῦ αὐτοῦ, The Leprosy of the Bible: its Religious Aspect, BW 38 (1911), σ. 255-261. — P. G. Unna, Ein typischer Fall von «Papierwissenschaft» (Aussatz), Das monistische Jahrhundert 1 (1912), σ. 527-533, 559-566, 591-602. — M. Jastrow, The so-called Leprosy Laws: An Analysis of Lev. 13 and 14, JQR 4 (1914), σ. 357-418. — L. S. Huizenga, Bible Leprosy the Same as That of To-day, BS 86 (1929), σ. 432-435. — A. Bloom, La lèpre dans l'ancienne Égypte et chez les anciens Hébreux. La lèpre dans la Bible (Communication faite au Congrès International de la lèpre au Caire, mars 1938), Cairo 1938. — W. H. Gispen, De Levietische wet op de melaatschheid, 1945. — L. Koehler, Aussatz, ZAW 67 (1955), σ. 290 ξξ. — K. P. C. A. Gramberg, «Leprosy» and the Bible, BT 11 (1960), σ. 10-23.

12. K. von Tubeuf, Massregeln gegen Hausschwamm (?) im AT, Naturwiss. Zeitschr. für Land- und Forstwirtschaft I 4 (1903), σ. 168. — J. Jelito, Lev. XIV a rytual chetejski-babylonski (Lev. XIV et les rites hittites et babyloniens), Prezglad Teol. 7 (1926), σ. 70-80.

13. H. M. Kamsler, Hebrew menstrual taboos, JAmFolklore 51 (1938), σ. 76-82.

14. I. Benzinger, Das Gesetz über den grossen Versöhnungstag, Lev. XVI, ZAW 9 (1899), σ. 65-88. — N. Messel, Die Komposition von Lev. 16, ZAW 27 (1907), σ. 1-15. — S. Landersdorfer, Studien zum biblischen Versöhnungstag; Alttest. Abhandl. X 1 (1924). — M. Löhr, Das Ritual von Lev. 16 (Untersuchungen zum Hexateuchproblem III), SKGG, 2. Jahr, Geisteswiss. Kl., H. 1, Berlin

3. Λεπτομερεῖς τελετουργικαὶ διατάξεις, 16,11-28.

4. Κατ' ἔτος ἑορτασμὸς τῆς ἡμέρας τοῦ ἐξιλασμοῦ, 16,29-34.

ε'. 'Ο περὶ ἀγιοσύνης νόμος (17,1—26,46).

1. Πᾶσα σφαγὴ ζώου, (βοός, ἀρνίου ἢ αἰγός) εἶναι θυσία, 17,1-9.¹⁵

2. 'Απαγόρευσις βρώσεως αἵματος, 17,10-16.¹⁶

3. 'Αγιαστικαὶ διατάξεις, 18,1—20,27.

1) Παραινετικὴ εἰσαγωγή, 18,1-5.¹⁷

2) 'Απαγόρευσις συνουσίας στενῶν ἐξ αἵματος συγγενῶν, 18,6,17.¹⁸

3) 'Απαγόρευσις ἄλλων τινῶν ἀθεμίτων πράξεων, 18,18-23.¹⁹

4) Παραινετικὴ κατακλείς, 18,24-30.

5) 'Ηθικαὶ διατάξεις, 19,1-18.²⁰

1925. — B. Βέλλα, 'Η καπνὸρεθ καὶ ἡ ἑορτὴ τῶν κιπουρίμ, Θεολ. 7 (1929), σ. 312-327, 8 (1930), σ. 17-34, 302-321. — I. Schur, Versöhnungstag und Sündenbock, 1934. — G. Flade, Ist der «Sündenbock» etwas «echt Semitisches, Jüdisches?», Dt. Pfarrerbl. 28 (1934), σ. 268-270. — W. H. Gispen, Azazel, Orientalia Neerlandica 25 (1948), σ. 156-161. — G. R. Driver, Three Technical Terms in the Pentateuch: **חַיָּיָה**, JSS 1 (1956), σ. 97 ἐξ. — E. Vogt, Caper emissarius «pro Azazel», Bibl 37 (1956), σ. 386 ἐξ. — C. L. Feinberg, The Scapegoat of Lev. 16, BS 115 (1958), σ. 320-333. — S. Lyonnet, De ritu capri emissarii, VD 39 (1961), σ. 35-38.

15. F. N. Jewett, The Place for Sacrificing (Lev. 17,1-9; Deut. 12,8-15), The Open Court 21 (1910), σ. 564-567.

16. A. Metzinger, Die Substitutionstheorie und das alttest. Opfer mit besonderer Berücksichtigung von Lev 17,11, Bibl 21 (1940), σ. 159-187, 247-272, 353-377.

17. K. Elliger, Das Gesetz Lev. 18, ZAW 67 (1955), σ. 1-25.

18. J. H. Bernhard, The Levit. Code and the Table of Kindred and Affinity, Expositor 8 IV (1912), σ. 20-31.

19. W. Lock, Philosophical Interpretation of Lev. 18,18, JThSt 9 (1908), σ. 300 ἐξ. — L. Nemoj, Al-Qirgisani on Lev. 18,18, Jubilee Vol. in Honour of B. Heller, 1941, σ. 258-264.

20. G. Beer, Das Stehenlassen der Pe'a Lev. 19,9, ZAW 31 (1911), σ. 152 ἐξ. — L. Levy, Die Ecke mit der letzten Garbe, MGWJ 55 (1911), σ. 156-159. — I. Schur, Die Sitte der Pe'a bei den Israeliten, ZAW 32 (1912), σ. 154. — A. Fernander, «Diliges amicum tuum sicut te ipsum» (Lev. 19,18), VD 1 (1921), σ. 27 ἐξ. — J. E. Hogg, «Love thy neighbour», AJSL 41 (1924/5), σ. 197 ἐξ. — Goetz, Zu Leviticus 19,8b, Dt. Pfarrerbl. 32 (1928), σ. 691. — P. Joüon, **לְרֵעֲךָ**, dans la Bible, a toujours le sens de «côté», Bibl 15 (1934), σ. 406-410. — J. Morgenstern, The Decalogue of the Holiness Code, HUCA 26 (1955), σ. 1-27. — F.

- 6) Τελετουργικαὶ διατάξεις, 19,19-37.²¹
- 7) Διάφοροι διατάξεις, 20,1-27.²²
4. Καταλληλότης προσώπων καὶ προσφορῶν, 21,1—22,33.
 - 1) Καταλληλότης τῶν ἱερέων, 21,1-9.²³
 - 2) Καταλληλότης τοῦ ἀρχιερέως, 21,10-15.²⁴
 - 3) Σωματικὴ ἱκανότης τῶν ἱερέων, 21,16-24.
 - 4) Τελετουργικὴ καθαρότης τῶν ἱερέων, 22,1-16.
 - 5) Καταλληλότης τῶν πρὸς θυσίαν ζώων, 22,17-25.
 - 6) ᾿Αλλαι τινὲς διατάξεις περὶ θυσιῶν, 22,26-30.
 - 7) Παραίνετικὴ κατακλείς, 22,31-33.
5. Τελετουργικὸν ἑορτολόγιον, 23,1-44.²⁵
 - 1) Σάββατον, 23,1-3.
 - 2) Πάσχα καὶ ἑορτὴ τῶν ἀζύμων, 23,4-8.
 - 3) ᾿Απαρχαὶ γεννημάτων, 23,9-14.²⁶
 - 4) ᾿Εορτὴ τῶν ἐβδομάδων, 23,15-22.
 - 5) ᾿Εορτὴ τοῦ νέου ἔτους, 23,23-25.

Maass, Die Selbstliebe nach Lev 19,18, Baumgärtel-Festschrift 1959, σ. 109-113.

21. N. M. Loss, A proposito di Lv 19,19b e di Dt 22,10, RivBibl 6 (1959), σ. 361-364.

22. A. Büchler, Die Strafe des Ehebruchs in nachexilischer Zeit, MGWJ 55 (1911), σ. 196-219. — F. Wilke, Kindesopfer und Kultische Preisgabe im Heiligkeitgesetz, Festschrift der 57. Versammlung Deutscher Philologen und Schulmänner in Salzburg Sept. 1929, σ. 138-151. — E. Neufeld, Ancient Hebrew Marriage Laws, 1944. — L. M. Epstein, Sex Laws and Customs in Judaism, 1948.

23. A. C. Welch, Note on Lev. 21,1-6, ZAW 43 (1925), σ. 135-137. — P. Heinisch, Die Trauergebräuche bei den Israeliten, (Bibl. Zeitfragen, XIII 7/8) 1931. — Z. W. Falk, Collective Responsibility in Bible and Aggada, Tarbiz 30 (1960), σ. 16-20.

24. J. Efros, Brief Notes on Lev. 21,11, JAOS 45 (1925), σ. 152. — W. Falk, Endogamy in Israel, Tarbiz 32 (1962/63), σ. 19-34.

25. B. D. Eerdmans, The Hebrew Feasts in Lev. 23, Expositor 8 IV (1912), σ. 43-56. — P. Katz, **קרבן** in der griechischen und lateinischen Bibel ZAW 65 (1953), σ. 253-255. — E. Kutsch, **קרבן**, ZAW 65 (1953), σ. 247-253. — E. Auerbach, Die Feste im alten Israel, VT 8 (1958), σ. 1-18. — J. van Goudoever, Biblical Calendars, 1961². — J. B. Segal, The Hebrew Festivals and the Calendar, JSS 6 (1961), σ. 74-94. — R. Martin-Achard, Essai biblique sur les fêtes d'Israël, 1974.

26. T. Lewenstein, Die Omerschwingung (Zu Lev. 23,11), Jeschurun 15 (1928), σ. 433-440.

- 6) Ἡμέρα τοῦ ἐξιλασμοῦ, 23,26-32.²⁷
 7) Ἑορτὴ τῆς σκηνοπηγίας, 23,33-44.²⁸
 6. Ἡ περὶ τῶν λύχνων καὶ τῶν ἄρτων τῆς προθέσεως φροντίς, 24,1-9.
 1) Οἱ λύχνοι τῆς ἑπταφώτου λυχνίας, 24,1-4.
 2) Οἱ δώδεκα ἄρτοι τῆς προθέσεως, 24,5-9.
 7. Διατάξεις περὶ βλασφημίας καὶ βιαιοπραγίας, 24,10-23.
 1) Βλασφημία, 24,10-16.
 2) Βιαιοπραγίαι καὶ ἀνταπόδοσις, 24,17-22.²⁹
 3) Θανάτωσις τοῦ βλασφήμου, 24,23.
 8. Διατάξεις περὶ ιδιοκτησίας, 25,1-55.
 1) Σαββατικὸν ἔτος, 25,1-7.
 2) Ἰωβηλαῖον ἔτος, 25,8-22.³⁰
 3) Ἐξαγορὰ κτήματος, 25,23-34.³¹
 4) Ἀπαγόρευσις τοκισμοῦ, 25,35-38.³²
 5) Ἀπαγόρευσις ὑποδουλώσεως Ἰσραηλίτου, 25,39-55.
 9. Εὐλογία καὶ κατάρα· παραινετικὴ κατακλείς τοῦ κώδικος τῆς ἀγίωσύνης (26,1-46).
 1) Βασικαὶ ἐντολαί, 26,1-2.
 2) Ὑπόσχεσις ἐπιδαψιλεύσεως ἀγαθῶν ἐπὶ τηρήσει τοῦ θείου νόμου, 26,3-13.
 3) Ἀπειλὴ τιμωρίας ἐπ' ἀθετήσει τοῦ θείου νόμου, 26,14-38.³³

27. P. Joüon, Notes philologiques sur le texte hébreu... Lévitique 23,29; 26,16..., Bibl 9 (1928), σ. 43 ἐξ.

28. S. Tolkovsky, The meaning of פרי ציץ (Lev. 23,40), JPOS 8 (1928), σ. 17-23. — E. Kutsch, Das Herbstfest in Israel, Diss. Mainz 1955.

29. J. Weismann, Talion und öffentliche Strafe im mosaischen Rechte, ἐν A. Wach-Festschrift, Bd. 1 (1913), σ. 1-100. — A. Alt, Zur Talionsformel, ZAW 11 (1934), σ. 303-305 (= Kl. Schr. I, 1953, σ. 341-344).

30. A. Jirku, Das israelitische Jubeljahr, ἐν Seeberg-Festschrift, 1929, σ. 169-179. — R. North, Sociology of the Biblical Jubilee, (AnBibl 4) 1954. — J. Rabinowitz, A biblical parallel to a legal formula from Ugarit, VT 8 (1958), σ. 95. — E. Neufeld, Socio-Economic background of Yobel and Šmitta, RSO 33 (1958), σ. 53-124.

31. M. Haran, Studies in the Account of the Levitical Cities, JBL 80 (1961), σ. 45-54, 156-165.

32. A. Ravenna, Su alcuni contratti nell' antico Israele (Lev. 25,36), Jura 10 (1959), σ. 118-120.

33. E. Sinker, «The Carcases of Your Idols», Lev. 26,30, ExpT 13 (1902), σ. 383 ἐξ.

4) Μετάνοιά καὶ ἀποκατάστασις, 26,40-45.³⁴

5) Ὑπογραφὴ τοῦ κώδικος τῆς ἀγιωσύνης, 26,46.

στ'. Ἐξαγορὰ εὐχῶν καὶ δεκάτης (27,1-34).³⁵

1. Ἐξαγορὰ προσώπων, 27,1-8.

2. Ἐξαγορὰ ζώων, 27,9-13.

3. Ἐξαγορὰ οἰκιῶν, 27,14-15.

3. Ἐξαγορὰ ἀγρῶν, 27,16-25.

4. Ἐξαγορὰ τῶν πρωτοτόκων τῶν ἀκαθάρτων ζώων, 27,26-27.

5. Πᾶν εἰς τὸν Γραχβὲ καθιέρωμα (Ὁ' ἀνάθεμα) ἀνεξαγόραστον, 27,28-29.

6. Ἐξαγορὰ τῆς δεκάτης, 27,30-33.

7. Κατακλείς, 27,34.

γ'. Γένεσις τοῦ βιβλίου

Ἄπασα ἡ ἐν τῷ Λευϊτικῷ ἀποτεθησαυρισμένη παράδοσις εἶναι ἱερατικὴ, διὸ καὶ ἐξ ἐπόψεως τῆς ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν πηγῶν τῆς Πεντατεύχου θέσεώς τοι θεωρούμενον τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλίον ἀνήκει εἰς τὴν Ἱερατικὴν πηγὴν (P). Ὁ ἐξ ὀλοκλήρου ὁμῶς ἱερατικὸς τοῦ χαρακτήρ δὲν εἶναι ἐν ταύτῳ καὶ τεκμήριον ἐνότητός του. Τούναντίον, τὸ βιβλίον στερεῖται αὐστηρᾶς ἐνότητος καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς χαλαρὰ σύνθεσις τελετουργικῶν συλλογῶν ποικίλης ἱερατικῆς προελεύσεως (πρβ. Noth). Αὗται διακρίνονται διὰ προλογικῶν καὶ ἐπιλογικῶν στερεοτύπων φράσεων, προερχομένων ἐκ τῆς χειρὸς ἐκδότου ἢ διασκευαστοῦ τοῦ Ἱερατικοῦ κώδικος. Διὰ τοιαύτης διακρίσεως καταφαίνεται ὅτι ἡ ἐν τῷ Λευϊτικῷ πραγματικὴ συνέχεια τῆς Ἱερατικῆς πηγῆς τοῦ βιβλίου τῆς Ἐξόδου περιορίζεται μόνον εἰς τὰ κεφάλαια 8 (καθοσίωσις τοῦ Ἀαρὼν καὶ τῶν υἱῶν του), 9 (ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀαρὼν ἐναρκτήριος προσφορά θυσιῶν), 10 (θεία τιμωρία τοῦ Ναδάβ καὶ τοῦ Ἀβιούδ) καὶ 16 (διατάξεις περὶ τῆς ἡμέρας τοῦ ἐξίλασμοῦ),³⁶ ἐν οἷς ὁ von Rad εὗρίσκει ἀμφότερα τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τῆς Ἱερατικῆς πηγῆς (PA καὶ PB), καὶ ὅτι τὰ κεφάλαια 1-7, 11-15 καὶ 17-26 περιέχουν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον αὐτοτελεῖς τελετουργ-

34. J. Halévy, Lev. 26,41, JA Série X, Tome 1 (1903), σ. 556 ἐξ.

35. M. Lambert, De la consécration (Lévitique 27,1-24), REJ 43 (1901), σ. 129-132. — O. Eissfeldt, Erstlinge und Zehnten im Alten Testament, 1917. — A. Wendel, Das israelitisch-jüdische Gelübde, 1931. — F. Zorrel, Zur Vokalisation des Wortes **קָרָב** in Lev. 27 und anderwärts, Bibl 26 (1945), σ. 112-114. — W. H. Gispen, De gelofte, GThT 61 (1961), σ. 4-13, 37-45, 65-73, 93-107.

36. Πρβ. M. Noth, Überlieferungsgeschichte des Pentateuch, 1948 (1960), σ. 17-39. — J. Scharbert, Sachbuch zum Alten Testament, 1981, σ. 467-470.

γικὰς συλλογὰς. Ἐκάστη τῶν συλλογῶν τούτων, πρὸ τῆς εἰς τὸν Ἱερατικὸν κώδικα ἐντάξεώς της ὑπὸ ἐκδότου ἢ διασκευαστοῦ του, διεμορφώθη μετὰ μακρὰν ἐξέλιξιν, διὸ καὶ δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἐν αὐταῖς ἔχει ἀποθησαυρισθῇ παλαιὸν καὶ δὴ καὶ παλαιότατον παραδοσιακὸν ὕλικὸν καὶ ὅτι κατὰ τὴν βασικὴν των σύστασιν εἶναι ἀρχαιότεραι τῆς Ἱερατικῆς πηγῆς, προφανῶς καταγόμεναι ἐκ τῆς προαιχμαλωσιακῆς ἐποχῆς. Ἡ δ' ἐν κεφ. 27 συλλογὴ (διατάξεις περὶ εὐχῶν καὶ δεκάτης), προϋποθέτουσα τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἐν κεφ. 17—26 κώδικος τῆς ἀγιοσύνης, ἔχει προστεθῇ εἰς τὸ τέλος ὠλοκληρωμένου ἤδη βιβλίου καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀνήκει εἰς τὸ τελευταῖον στρῶμα τῆς Ἱερατικῆς παραδόσεως.

Τῶν συλλογῶν τούτων παλαιότητα καὶ σπουδαιότητα εἶναι ἡ ἐν Λευϊτ. 17—26. Πρόκειται, ὡς ἐκ τῆς ἀρχῆς (17,1-2) καὶ τοῦ τέλους (26,46) καταφαίνεται, περὶ αὐτοτελοῦς νομικοῦ κώδικος, ὅστις ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ συχνάκις ἀναφαινομένης ἰδέας περὶ ἀγιοσύνης (πρβ. 19,2. 20,7-8,26. 21,6,8,15,23. 22,9,16,32) καλεῖται ἀπὸ τοῦ Klostermann³⁷ καὶ ἐντεῦθεν νόμος τῆς ἀγιοσύνης (H=Heiligkeitsetz).³⁸ Πράγματι ἡ ἰδιοτυπία τοῦ νόμου τούτου ἔγκειται ἐν τῇ παρὰ τοῦ λαοῦ ἀπαιτουμένη ἀγιοσύνῃ, ἥτις νοεῖται ὡς ἡθικὴ καὶ τελετουργικὴ καθαρότης. Ἡ πρὸς τὸν Ἱερατικὸν κώδικα προσαρμογὴ του καταφαίνεται ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ ὑπάρξεως προσθηκῶν καὶ μεταλλαγῶν. Ἡ καὶ πέρα ὅμως τούτων ἐμφάνις ἐπαναλήψεων (17,12=19,26a. 19,3b=19,30a καὶ 26,2a. 19,27 ἐξ. = 21,5. 19,31=30,6. 19,34=24,22 κ.ἀ.) ὑποδηλοῖ

37. A. Klostermann, Beiträge zur Entstehungsgeschichte des Pentateuchs. Ezechiel und das Heiligkeitsetz, ZLThK 38 (1877), σ. 401-445 (=Der Pentateuch, I 1893, σ. 368-418).

38. B. Baentsch, Das Heiligkeitsetz: Lev. XVII-XXVI. Eine Historisch-kritische Untersuchung, 1893. — S. Küchler, Das Heiligkeitsetz: Lev. 17-26. Eine literar-kritische Studie, Königsberg 1929 (Diss.). — G. von Rad, Deuteronomium-Studien, 1948², σ. 16-24: Formgeschichtliches zum Heiligkeitsetz. — K. Rabast, Das apodiktische Recht im Deuteronomium und im Heiligkeitsetz, 1949. — W. Kornfeld, Studien zum Heiligkeitsetz (Lev 17—26), 1952. — L. E. Elliot-Binns, Some Problems of the Holiness Code, ZAW 67 (1955), σ. 26-40. — J. Morgenstern, The Decalogue of the Holiness Code. Part I: The Original Form of Leviticus XVII-XIX HUCA 26 (1955), σ. 1-27. — A. Quast, Analyse des Sündenbewusstseins Israels nach dem Heiligkeitsetz, Göttingen 1957 (Diss.). — H. Graf Reventlow, Das Heiligkeitsetz formgeschichtlich untersucht, (WMANT 5) Neukirchen 1961 (Diss. Göttingen 1957). — R. Kilian, Literarkritische und formgeschichtliche Untersuchung des Heiligkeitsetzes, (BBB 19) Bonn 1963. — Ch. Feucht, Untersuchungen zum Heiligkeitsetz, (ThA 20) 1964. — H. Graf Reventlow, λ. Heiligkeitsetz, ἐν BHH II (1964), σ. 684. — W. Thiel, Erwägungen zum Alter des Heiligkeitsetzes, ZAW 81 (1969), σ. 40-73. — V. Wagner, Zur Existenz des sogenannten «Heiligkeitsetzes», ZAW 86 (1974), σ. 307-316.

ὅτι ἡ ἐνότης του προϋποθέτει συγκρότησίν του ἐκ μερικωτέρων αὐτοτελῶν συλλογῶν (Elliott-Binns), ὧν ἀκριβὴς διάκρισις τυγχάνει δυσεπίτευκτος. Οὕτω ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος κώδικι ὁ Baentsch διακρίνει τρία στρώματα (α' κεφ. 18—20+23—25, β' κεφ. 21—22 καὶ γ' κεφ. 17, ὧν κατ' αὐτὸν τὰ δύο πρῶτα εἶναι μερικώτεραι συλλογαὶ) καὶ θεωρεῖ αὐτὰ ἐνωθέντα ὑπὸ τοῦ διασκευαστοῦ τοῦ ἐν τῷ κεφ. 26 τέλους τῆς εὐρυτέρας συλλογῆς. Ὁ Bertholet θεωρεῖ αὐτὸν συγκροτούμενον ἐκ δώδεκα αὐτοτελῶν τμημάτων. Ὁ Eissfeldt εὐρίσκει ἐν αὐτῷ πέντε μερικωτέρας συλλογὰς (α' κεφ. 17—18, β' κεφ. 19, γ' κεφ. 20, δ' κεφ. 21—22 καὶ ε' κεφ. 23—25, τοῦ κεφ. 24 θεωρουμένου κατὰ τὸ μεγαλύτερόν του μέρος ὡς μεταγενεστέρας προσθήκης), κατακλειομένας ἐκάστοτε διὰ παραινέσεων.

Κατὰ τὴν ἐπὶ μορφολογικῆς ἀναλύσεως βασιζομένην γνώμην τοῦ Reventlow ὁ κώδιξ τῆς ἀγιωσύνης ἔχει λατρευτικὴν τὴν προέλευσιν, διαμορφωθείς ἐν τῇ παλαιᾷ Ἰσραηλιτικῇ ἐορτῇ τῆς διαθήκης· ἀρχικός του πυρήν, καταγόμενος ἐκ τῆς σιναϊτικῆς νομοθεσίας, ὑπῆρξεν ὁ δεκάλογος (κεφ. 19), ὅστις κατὰ τὸ μεταξὺ ταύτης καὶ τοῦ ἔτους 725 π.Χ. μακρὸν χρονικὸν διάστημα ἀναπτυχθεὶς ὑπὸ διαφόρων κηρύκων τοῦ νόμου διὰ συνεχοῦς μεταβάσεως ἀπὸ ἀποδεικτικῆς ἐξαγγελίας εἰς παραινετικὸν κήρυγμα ἔλαβε τὴν μορφήν τοῦ γνωστοῦ ἡμῖν νόμου τῆς ἀγιωσύνης. Ὁ Kilian φρονεῖ ὅτι ἀρχικός τις νόμος τῆς ἀγιωσύνης, περιεχόμενος ἐν τμήμασι τῶν κεφ. 19—25, συνεπληρώθη πρὸ τοῦ 586 π.Χ. διὰ διαφόρων αὐτοτελῶν καὶ συλλογικῶν πηγῶν (κεφ. 18—20*) καὶ ὠλοκληρώθη ἔπειτα ὑπ' ἄλλων δύο διασκευαστῶν, ὧν ὁ μὲν εἰς διὰ προσθέτου ὕλικον (κεφ. 26) ἔδωκεν εἰς αὐτὸν τὴν μορφήν, ἣν εἶχε πρὸ τῆς εἰς τὸν Ἱερατικὸν κώδικα συμπεριλήψεώς του, ὁ δὲ ἕτερος διὰ τινων προσθηκῶν (κεφ. 17) ἔδωκεν εἰς αὐτὸν τὴν ἐν τῷ Ἱερατικῷ κώδικι μορφήν του. Κατὰ τὸν Feucht ἀρχικός τις νόμος τῆς ἀγιωσύνης ἀπετελέσθη ἐκ τῶν κεφ. 18—23A καὶ τινων στίχων τῶν Ἀριθμῶν (πρὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Δευτερονομίου), τοῦ κεφ. 25 (625-609 π.Χ.) καὶ τοῦ κεφ. 26 (ἐκ τῶν αἰχμαλωσιακῶν χρόνων), ἀπάντων τούτων βασιζομένων ἐπὶ διαφόρων πηγῶν καὶ ἀποσπασμάτων.

Κατὰ τὴν ἐπὶ φιλολογικῆς κυρίως ἀναλύσεως βασιζομένην γνώμην τοῦ Elliger (ὑπόμν. 1966, σ. 16 ἐξ.) ἡ συγκρότησις τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος συλλογῆς προϋποθέτει μακράν καὶ πολύπλοκον ἐξέλιξιν παλαιοτάτου βασικοῦ νόμου (κεφ. 17—19+25—26: Ph 1), διευρυνθέντος ὑπὸ τινος μεταγενεστέρου διασκευαστοῦ (21,1-15. 20: Ph 2) καὶ ἐπαυξηθέντος περαιτέρω διὰ δύο συμπληρωμάτων (α' 21,16-24. 22,17-22. 23: Ph 3 καὶ β' 22,1-16,26-33. 24 καὶ διευρύνσεις ἐν 23: Ph 4). Κατὰ τὸν Wagner ἡ εἰς τὸν Ἱερατικὸν κώδικα εἰσοδοχὴ ἐξηγεῖται ἐκ τῆς τοῦ Λευϊτικοῦ οἰκονομίας, καθ' ἣν τὰ κεφ. 17—20, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ εἰς ἐπανορθώσιμον ἀκαθαρσίαν ἀφορῶντα κεφ. 11—15, ἀφοροῦν εἰς μὴ ἐπανορθώσιμον ἀκαθαρσίαν, ἐνῶ ἔπειτα γίνεται λόγος περὶ ἀκαθαρσίας τῶν ἱερέων καὶ τῶν θυμάτων (κεφ. 21—22) καὶ τοῦ καθ' ἑβδομάδα,

ἔτος καὶ πλείονα ἔτη κύκλου ἐπανερχομένων ἑορτῶν (κεφ. 23* καὶ 25*) καὶ ἔπεται ἑορταστικὴ κατακλείς (κεφ. 26).

Τὰ ἐκ τῆς συγχρόνου ἡμῖν ἐρεύνης δεδομένα ἐπιτρέπουν νὰ δεχθῶμεν ὅτι, ὡς περ ὁ ἡθικὸς δεκάλογος (Ἐξ. 20,1-17) καὶ τὸ βιβλίον τῆς διαθήκης (Ἐξ. 20,22—23,33), οὕτω καὶ ὁ κῶδιξ τῆς ἀγιοσύνης ἔχει ἰδίαν ἱστορίαν. Ἄλλ' ἐνῶ οἱ ἐν τῇ Ἐξόδῳ κώδικες ἔχουν καὶ ἀνεξάρτητον ἐκ τῶν αὐτόθι πηγῶν προέλευσιν,³⁹ ὁ κῶδιξ τῆς ἀγιοσύνης ἀνήκει κατ' οὐσίαν εἰς τὴν ἱερατικὴν παράδοσιν. Ἰδιαίτεράν σπουδαιότητα διὰ τὴν ἐν ταύτῃ χρονικὴν ὁριοθέτησιν τοῦ ἔχει ἡ σχέσις τοῦ ἐνθεν μὲν πρὸς τὸ Δευτερονόμιον διὰ τῶν παραινετικῶν τοῦ τμημάτων, ἐνθεν δὲ πρὸς τὸ βιβλίον τοῦ Ἰεζεκιήλ (πρβ. ἰδίᾳ Ἰεζ. 40—48) διὰ τῶν λατρευτικῶν τοῦ διατάξεων. Κατὰ τὸν Elliott-Binns ὁ κῶδιξ τῆς ἀγιοσύνης ἐμφανίζεται πρὸ τοῦ Δευτερονομίου, ἅτε μὴ ἐμβλέπων εἰς ἐν καὶ μόνον ἀγιαστήριον, εἶναι προγενέστερος τοῦ Ἰεζεκιήλ, παρουσιάζει συνάφειαν πρὸς τὸν Ἱερεμίαν καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τῶν πρὸ τοῦ Ἰωσίου τελευταίων χρόνων τῆς μοναρχίας (πρβ. Snaith, ὑπόμν. 1967, σ. 22 ἐξ.). Ἀρκεῖ δὲ καὶ μόνη ἡ γνώμη αὕτη εἰς τὸ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸν ὅτι ἀκριβῆς ἐξέτασις τοῦ χρονολογικοῦ προβλήματος τοῦ κώδικος τῆς ἀγιοσύνης προϋποθέτει βαθεῖαν φιλολογικὴν ἀνάλυσιν οὐ μόνον τοῦ κώδικος τούτου ἀλλὰ καὶ τοῦ βιβλίου τοῦ Ἰεζεκιήλ, δι' ἧς εἶναι δυνατὴ ἡ ἐν ἑκατέρᾳ συγγραφῇ διάγνωσις τῆς βαθμιαίας διαμορφώσεως τῶν παραδόσεων τῆς. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ἔχει μὲν ἡδὴ στραφῇ ἀμείωτον τὸ ἐπιστημονικὸν διαφέρον, ὡς ἐμφαίνει ἡ εἰς ἑκατέραν συγγραφὴν ἀφορῶσα σχετικὴ βιβλιογραφία τῶν τελευταίων τριῶν δεκαετηρίδων,⁴⁰ ἀλλὰ πληρέστερος κατατοπισμὸς ἀναμένεται ἐκ τῆς ἐφεξῆς ἐρεύνης (πρβ. Kaiser, Εἰσαγ. 1978⁴, σ. 112 ἐξ.).

δ'. Ὁρησκευτικὴ σπουδαιότης

Ἡ σπουδαιότης τοῦ βιβλίου τούτου ἔγκειται ἐνθεν μὲν ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ ἱσραηλιτικοῦ ἱερατείου καὶ τῷ καθορισμῷ τῆς λατρείας τοῦ ἱσραηλιτικοῦ λαοῦ, ἐνθεν δὲ ἐν τοῖς θεολογικοῖς κινήτροις ἀφοτέρων τούτων. Τὸ ἱερατεῖον κατέλαβε σπουδαίαν θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ λαοῦ τούτου, ὡς φύλαξ τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου καὶ τῆς παραδοσιακῆς πίστεως. Ἡ εἰς τὸν καθορισμὸν λεπτομερειακῶν τελετουργικῶν διατάξεων ἀφιέρωσις ὁλοκλήρου βιβλίου δεικνύει τὴν εἰς τὴν λατρείαν ἀποδιδόμενην μεγάλην σπουδαιότητα. Καὶ πράγματι ἡ πρὸς τὸν ἀποκαλυφθέντα Θεὸν λατρεία διέκρινε τοὺς σραηλίτας ἀπὸ τῶν περιόικων των λαῶν. Εἶναι προφανὲς ἡ πρὸς ἀπαγόρευ-

39. Πρβ. ἡμετ. μελέτην· Τὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου, 1987, σ. 18.

40. Πρβ. ἡμετ. μελέτην· Τὸ βιβλίον τοῦ Ἰεζεκιήλ, 1987, σ. 21 ἐξ.

σιν τῆς ἐπαφῆς καὶ συναναστροφῆς τῶν ἱσραηλιτῶν μετὰ τῶν ἐθνικῶν καταβαλλομένη προσπάθεια. Ἀλλ' οὕτω μόνον ἡδύνατο νὰ διαφυλαχθῇ ἡ ἀποκλειστικότης τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ διατηρηθῇ ἡ εἰς τὸν Θεὸν τῆς διαθήκης πίστις. Τόσον αἱ περὶ θυσιῶν, ὅσον καὶ αἱ περὶ καθαρῶν καὶ ἀκαθάρτων διατάξεις, ὥσως φαίνονται νῦν εἰς πολλοὺς ὡς ἀνάξια λόγου, ἀλλ' ἡ δικαία ἀξιολόγησις αὐτῶν ἐπιτυγχάνεται μόνον ὅταν κρίνωμεν αὐτάς ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἐθεσπίσθησαν, καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν, ὃν ἐπεδίωκον. Ὁ χαρακτὴρ τῶν διατάξεων αὐτῶν εἶναι παιδαγωγικὸς, νοούμενος ἐκ τῆς βαθμιαίας μεταβάσεως εἰς πνευματικωτέραν λατρείαν καὶ ἐκ τῆς διαμορφώσεως ἀκριβεστέρας ἰδέας περὶ ἡθικῆς καθαρότητος μέσῳ τῆς ἀρχικῆς ἰδέας περὶ τελετουργικῆς καθαρότητος.

Βασικὰ κίνητρα τῶν ἐν τῷ Λευϊτικῷ θεσμῶν εἶναι αἱ διαθηκῶαι ἰδέαι περὶ νομοθέτου Θεοῦ καὶ περὶ λαοῦ ὀφείλοντος νὰ τηρῇ τὸν θεῖον νόμον. Ἀμφότεραι αἱ ἰδέαι αὗται προϋποθέτουν τὴν κατὰ τὴν θείαν οἰκονομίαν λύτρωσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἥτις ἐκφράζεται ἐν μὲν τῇ Ἐξόδῳ διὰ σωτηριώδους ἐπεμβάσεως τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν ἱστορίαν, ἐν δὲ τῷ Λευϊτικῷ διὰ παροχῆς σωστικοῦ νόμου, περιχαρakoῦντος καὶ διασφαλίζοντος τὴν θείαν λατρείαν. Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλίον, παρὰ τὰ ἐν αὐτῷ παραινεντικά τμήματα, προδιαγράφει κυρίως τυπικὴν ἅμα τε καὶ σιωπηρὰν ἐφαρμογὴν τοῦ τελετουργικοῦ μέρους τῆς λατρείας, ἥς κατ' ἀκολουθίαν τὸ βαθύτερον νόημα εὐρίσκεται ἐν τῇ συναφείᾳ τοῦ σιωπηροῦ τελετουργικοῦ μέρους πρὸς τὸ ἐν τῷ βιβλίῳ τῶν Ψαλμῶν ἐπαρκῶς σφζόμενον ὑμολογικόν. Ὅτι πολλοὶ ψαλμοὶ καὶ πολλὰ τελετουργικὰ διατάξεις συνυπῆρχον ἐν ἀμοιβαίᾳ συναρτήσῃ καὶ ἐν τῇ προαιχμαλωσιακῇ λατρείᾳ εἶναι ἀναμφισβήτητον.⁴¹ Ἐντεῦθεν καταφαίνεται ὅτι καὶ κατ' ἰδίαν αἱ ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ τελετουργικαὶ πράξεις ἔχουν μεγάλην σπουδαιότητα, ἅτε ἐξεικονίζουσαι καὶ αἰσθητοποιοῦσαι τὸ ὑπερβατικὸν περιεχόμενον τῆς θρησκείας.

ε'. Τὸ βιβλίον ἐν τῇ χριστιανικῇ ἐκκλησίᾳ

Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ χρῆσις χωρίου τοῦ Λευϊτικοῦ (19,18· «ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν») διὰ τὸ δεύτερον μέρος τοῦ ὑπ' αὐτοῦ κεφαλαιώδους καθορισμοῦ τοῦ νόμου (πρβ. Ματθ. 5,43. 19,19. 22,39. Μάρκ. 12,31.

41. J. C. Matthes, Die Psalmen und der Tempeldienst, ZAW, 22 (1902), σ. 65-82. — G. Quell, Das kultische Problem der Psalmen, (BWAT NF 11) 1926. A. Weiser, Zur Frage nach den Beziehungen der Psalmen zum Kult, ἐν Bertholet-Festschrift, 1950, σ. 513-531 (=Glaube und Geschichte im Alten Testament, 1961, σ. 303-321). — A. Arens, Die Psalmen im Gottesdienst des Alten Bundes, 1961. — A. Szörényi, Psalmen und Kult im Alten Testament, 1961.

Λουκ. 10,27. Ἰακ. 2,8) ἐμφαίνει οὐ μόνον τὴν ἰουδαϊκὴν ἀλλὰ καὶ τὴν χριστιανικὴν ἀναγνώρισιν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλίου. Ἐπιφυλακτικότης τις ἔναντι τοῦ Λευϊτικοῦ ἐν τῇ πρωταρχικῇ χριστιανικῇ ἐκκλησίᾳ ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι τοῦτο ὡς ἐκ τοῦ ἀκραιφνοῦς του νομικοῦ περιεχομένου ἦτο βασικὴ πηγὴ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἀντιτίθεται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ παρεχομένην εἰς αὐτὸ ἐρμηνείαν, λέγων ὅτι διὰ τὴν λῆψιν τῆς θείας χάριτος εἶναι ἀναγκαῖον οὐχὶ τὸ ἰουδαῖζειν ἐν ὑλικῇ τηρήσει τῶν τελετουργιῶν, ἀλλὰ τὸ ἀγαπᾶν ἐν ἀγαθοῖς ἔργοις: «ὁ γὰρ πᾶς νόμος ἐν ἐνὶ λόγῳ πληροῦται, ἐν τῷ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν» (Γαλ. 5,14. Πρβ. Ρωμ. 13,9). Εἶναι δὲ φανερόν ὅτι ἡ γνῶσις τοῦ Λευϊτικοῦ τυγχάνει ἀπαραίτητος εἰς κατανόησιν πολλῶν χωρίων τῆς Κ. Διαθήκης καὶ ἰδίᾳ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς, (πρβ. Ματθ. 8,2-4 πρὸς Λευϊτ. 14, Ματθ. 19,17 πρὸς Λευϊτ. 18,5, Β' Κορ. 6,16 πρὸς Λευϊτ. 26,12, Ἑβρ. 5,3 πρὸς Λευϊτ. 9,7. 16,6, Ἑβρ. 6,19 πρὸς Λευϊτ. 16,2-3,12,15, Ἑβρ. 9,7, πρὸς Λευϊτ. 16,2,14,15, Ἑβρ. 9,10 πρὸς Λευϊτ. 11,2,25. 15,18, Ἑβρ. 9,13 πρὸς Λευϊτ. 16,3,14,15, Ἑβρ. 9,19 πρὸς Λευϊτ. 14,4, Ἑβρ. 9,21 πρὸς Λευϊτ. 18,15,19, Ἑβρ. 10,4 πρὸς Λευϊτ. 16,15, 21, Ἑβρ. 13,11 πρὸς Λευϊτ. 16,27).

Παλαιοὶ ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες καὶ συγγραφεῖς, οἱ οἱ Ὡριγένειος (ὁμιλίαι καὶ ἐκλογαὶ εἰς τὸ Λευϊτικόν, MPG 12 καὶ 17) καὶ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας (Γλαφυρὰ εἰς τὸ Λευϊτικόν, MPG 69) ἐξηγοῦν τὸ βιβλίον ἀλληγορικῶς. Ὁ Θεόδωρος Κύρου (Εἰς τὰ ἄπορα τῆς θείας Γραφῆς, MPG 80) ἐξηγεῖ γραμματοῖστορικῶς καὶ ἀπολογητικῶς. Βλ. καὶ τὸ εἰς τὸ Λευϊτικόν ὑπόμνημα Προκοπίου τοῦ Γαζαίου (MPG 87,1). Χριστιανικαὶ ἑορταί, οἱ οἱ τὸ Πάσχα καὶ ἡ Πεντηκοστή, ὀφείλουσιν πολλὰ εἰς τὸ Λευϊτικόν. Συμφώνως ὅμως πρὸς τὴν χριστιανικὴν πίστιν τὸ μὲν Πάσχα ἀποβαίνει ἑορτὴ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς λυτρώσεως ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος, ἡ δὲ Πεντηκοστή τελεῖται εἰς ἀνάμνησιν οὐχὶ τῆς ἐπὶ τοῦ Σινᾶ δωρεᾶς τοῦ Νόμου, ἀλλὰ τῆς δωρεᾶς τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Πρβ. ΠΔΟ' τ. 3 (1955, 1964²).

στ'. Κείμενον

Τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον τοῦ Λευϊτικοῦ, ὥσπερ καὶ τὸ τῶν λοιπῶν βιβλίων τῆς Πεντατεύχου, ἔχει παραδοθῆ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐν καλῇ καταστάσει. Μὴ ὄν δ' ἀπηλλαγμένον σφαλμάτων, ἀποκαθίσταται τῇ βοήθειᾳ ἀξιολόγων χειρογράφων τοῦ ἑβραϊκοῦ πρωτοτύπου καὶ τῶν παλαιῶν μεταφράσεων τούτου. Τοιαῦτα χειρόγραφα τοῦ ἑβραϊκοῦ πρωτοτύπου εἶναι ἑβραϊκὰ χειρόγραφα γενόμενα πρὸ τοῦ τέλους τῆς 10ης ἐκ/δος μ. Χ. καὶ ἑβραϊκὰ χειρόγραφα ἐν σαμαρειτικῇ γραφῇ γενόμενα πρὸ τοῦ τέλους τῆς 12ης ἐκ/δος μ. Χ. Εἰς ταῦτα προσθετέα καὶ τέσσαρα ἀποσπάσματα τοῦ Λευϊτικοῦ (19,31-34.

20,20-23, 21,24—22,3. 22,4-5) ἐν παλαιοεβραϊκῇ γραφῇ,⁴² ἀνακαλυφθέντα κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1949 ἐξερεύνησιν τοῦ 1ου κουμρανικοῦ σπηλαίου ὑπὸ τοῦ R. de Vaux καὶ τοῦ L. Harding καὶ καταγόμενα οὐχί, ὡς κατ' ἀρχὰς ἐνομιζέτο, ἐκ τῆς 4ης περίπου ἐκ/δος π.Χ. (Cazelles κ.ἀ.), ἀλλ', ὥσπερ καὶ τὰ ἐν τετραγωνικῇ γραφῇ κουμρανικὰ κείμενα, ἐκ μακκαβαϊκῶν χρόνων, ἐν οἷς, ὡς εἶναι πιθανόν, ἡ ἑξαρσις τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος συνεβάλετο εἰς ἀνανεωθείσαν χρῆσιν τῆς ἐκ τῆς προαιχμαλωσιακῆς ἐποχῆς διασωθείσης παλαιοεβραϊκῆς γραφῆς (Cross⁴³).

Ἐκ δὲ τῶν παλαιῶν μεταφράσεων χρήσιμα ἐν προκειμένῳ τυγχάνουν χειρόγραφα ἑλληνικά,⁴⁴ ὧν ἄλλα πλήρη, ἀπὸ τῆς 4ης ἐκ/δος μ.Χ. (Βατικανὸς κῶδιξ) καὶ ἐφεξῆς, καὶ ἄλλα ἀποσπασματικά ἐκ παπύρου, γενόμενα πρὸ τῆς 4ης ἐκ/δος μ.Χ., συριακά, ὧν τὰ παλαιότατα κατάγονται ἐκ τῆς 5ης ἐκ/δος μ.Χ., καὶ λατινικά.⁴⁵ Εἰρήσθω ὅμως ὅτι καὶ τὰ κείμενα ταῦτα δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένα σφαλμάτων. Πάντως ἡ κριτικὴ τοῦ κειμένου ὀφείλει νὰ χωρῇ εἰς ἀποκατάστασιν τοῦ ἐβραϊκοῦ πρωτοτύπου, βοηθουμένη σταθερῶς διὰ τῶν εἰρημένων μέσων. Ὅσάκις δὲ διὰ τούτων δὲν προσφέρεται βοήθειά τις, ἀναπόφευκτος τυγχάνει ἡ χρῆσις κριτικῆς εἰκασίας.

42. M. Baillet κ. ἀ., Les «Petites Grottes» de Qumran, DJD III, 1962, σ. 56 ἐξ., 106 ἐξ.

43. F. M. Cross, The Ancient Library of Qumran, 1961², σ. 34. — Πρβ. E. Würthwein, Der Text des Alten Testament, 1963, σ. 138.

44. K. Huber, Untersuchungen über den Sprachcharakter des griechischen Leviticus, 1916. — A. C. Welch, The LXX of Leviticus, ExT 30 (1919), σ. 277 ἐξ.

45. H. Quentin, Libros Exodi et Levitici ex interpretatione S. Hieronymi cum variis capitulorum seriebus recensuit, 1929.